

ДЖЕРЕЛА ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ.

В історії формування сучасної української діаспори чітко простежуються три хвилі масового переселенського руху з України. Умовні хронологічні рамки першої хвилі охоплюють період з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни, другої — час між двома світовими війнами, третьої — період після Другої світової війни.

У першій хвилі переселень, що відбувалися у формі як міграції (в межах кордонів Російської імперії), так і еміграції, переважали соціально-економічні мотиви; в другій сталось поєднання соціально-економічних і політичних причин; третя хвиля здебільшого мала характер політичної еміграції.

Перша і частково друга хвиля переселень, як слушно зазначають автори колективної праці «Зарубіжні українці» (К., 1991), диктувалися суворими економічними законами: надлишок робочої сили в одному місці, зокрема в Україні, стимулював її «*перекачування*» до інших територій чи інших країн, де в ній була потреба. У широкому контексті український міграційний (еміграційний) рух був частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на рубежі XIX-XX ст.

Важливу роль у виїзді українців в інші країни, навіть у періоди переважання економічної еміграції, відігравали політичні мотиви. Дискримінація української культури, традицій, мови, утиски й переслідування, а нерідко й загроза неминучої розправи за найменші прояви національної самосвідомості, відстоювання права українського народу самому визначати свою долю — все це підсилювало еміграційні настрої українців.

Традиційно вважається, що початок українській діаспорі поклала група українських переселенців із південно-східної Пряшівщини до Бачки та Банату (територія колишньої Югославії), яка осіла тут у середині XVIII ст. Упродовж другої половини XIX ст. ці українські поселення, зокрема в Сремі,

поповнили вихідці з північної Пряшівщини. Водночас у 1890-1898 рр. близько 8 тис. українських поселенців, переважно з Галичини, прибуло до Боснії.

Масова міграція українців за межі українських земель припадає на останню чверть XIX ст. З українських територій, що входили до складу Росії, цей рух був спрямований на Схід, передусім в азіатську частину імперії. З Австро-Угорщини переселенський рух спрямовувався на Захід, до Америки. В обох випадках переселення українського селянства зумовлювалося переважно соціально-економічними причинами. Утвердження капіталізму супроводжувалося малоземеллям або й повним обезземелюванням селянства, внаслідок чого майже 70% працездатного населення (передусім на селі) не мало змоги віднайти застосування своїм робочим рукам.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву «другої хвилі» масової української еміграції. Поряд із соціально-економічними причинами, які стимулювали цей процес, зокрема еміграцію українців зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття (після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини ці території відійшли, відповідно, до Польщі, Румунії та Чехословаччини), самодостатнє значення для започаткування цієї еміграційної хвилі мали політичні причини.

Розпорошившись по багатьох країнах світу, насамперед Європи, відчуваючи нестатки й труднощі повсякденного життя, українські емігранти все ж не перетворилися в безлику людську масу. Вони виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації, а відтак — для збереження себе як частини українського етносу, відірваної через вказані вище причини від його ядра. Цьому сприяла діяльність створених емігрантами в місцях їхнього скупчення численних громадських і культурно-освітніх установ. Великим досягненням стало заснування, зокрема в Чехословаччині, кількох українських вищих навчальних закладів і науково-дослідних інституцій.

Соціологічно міжвоєнна українська політична еміграція тісно

пов'язана із загальним переміщенням за кордон сотень тисяч людей, початок якому поклала Перша світова війна, а кінець — революція в Росії 1917 р. та встановлення на території поваленої імперії радянської влади. Різні джерела подають різні цифри загальної кількості людей, що покинули цю територію під час подій 1917- 1920/21 рр. Ця еміграція з повною підставою може бути зарахована до «розливних» або «дифузних». Головна їхня особливість, згідно з тлумаченням фахової літератури, полягає в тому, що вони постають під впливом колективних страхів і терпінь, доволі потужних, щоб зрушити маси. Такого роду еміграції вже недостатньо пояснювати дією об'єктивних «міграційних струмів», які, зокрема, спричинюють переміщення людності *«із місць сильнішого соціального та економічного тиску до місць нижчого тиску по лініях найменшого відпору»*.

Вельми непросто дати характеристику кількісних параметрів та структури української еміграції в Європі, джерелами якої стали світова війна, революція та поразка в боротьбі за незалежність України. Тут дослідник зіштовхується з кількома проблемами. По-перше, ні в той час, ні пізніше ніхто не вів загальної статистики виходу українців на еміграцію. По-друге, якщо йдеться про власне політичну українську еміграцію, то фактично створилося дві еміграції — із Наддніпрянської України та з Галичини й Буковини. Кожна з них мала дещо відмінне обличчя та дуже відмінну історію. По-третє, значна частина емігрантів, українців із походження, опинилася за кордоном у так званому російському емігрантському комплексі, виокремлювати з якого цих людей можна лише умовно. По-четверте, в міжвоєнний період у ряді європейських країн перебували емігранти-галичани, котрі виїздили сюди на сезонні чи триваліші заробітки.

Якщо зараховувати до українських емігрантів усіх людей українського походження, незалежно від того, чи вони такими себе називали чи ні, як також без огляду на те, що вони могли оформити за кордоном

окрему культурно-етнічну групу або включитися до цілком іншої, чужонаціональної за своїм культурно-ідеологічним спрямуванням, то досить вичерпну й, на наш погляд, цілком вірогідну характеристику міжвоєнної української міграції в Європі дав 1929 р. Микита Шаповал. Він спирався в своєму аналізі на результати досліджень керованого ним Українського соціологічного інституту в Празі, один із відділів якого вивчав українську політичну еміграцію в європейських країнах. Крім того, вивчення української еміграції та її реєстрацію в межах Чехословаччини здійснював Український громадський комітет на чолі з М.Шаповалом.

Згідно з його схемою, загальна структура української еміграції в Європі та її кількість в окремих групах мали такий вигляд:

1. Українці, що залишилися в ряді європейських країн унаслідок Першої світової війни. До них належали колишні військовополонені з російської армії, а також колишні військовослужбовці, що під час війни перебували в деяких країнах Європи (Бельгії, Франції, Англії та Греції) в складі так званих російських експедиційних корпусів. Разом ці дві групи нараховували до 15 тис. чоловік;

2. Українська політична еміграція, яка включала в себе колишніх військовослужбовців УНР, ЗУНР та Кубанської Народної Республіки (КНР) – загалом 60 тис. Сюди ж входили урядовці УНР, ЗУНР та КНР (разом 5 тис.), працівники їхніх закордонних представництв — дипломатичних, політичних, економічних, санітарних тощо (разом 1 тис.) й, нарешті, інші цивільні особи (разом 5 тис.);

3. Українці, що воювали в складі білих армій Денікіна і Врангеля. Здебільшого вони були насильно мобілізовані на Кубані й у південній частині Наддніпрянщини. Ця група налічувала приблизно 100 тис. чоловік;

4. Заробітчани із західних земель України — до 30 тис.

В сумі, отже, всі чотири групи становили 216 тис. осіб. *«Але в дійсності, мабуть, децю більше, — зазначав М.Шаповал, — бо ми*

брали приблизні числа з нахилом до зменшення супроти ймовірних величин. Особливо, коли б справді переглянути «руську» еміграцію, то ми б там на диво знайшли українців більше, ніж хто собі уявляє».

Статистичні дані засвідчують, що в кількісному вимірі друга хвиля еміграції поступається першій. Річ у тім, що цей період був характерний прийняттям нових імміграційних законів у США, які обмежували щорічну квоту іммігрантів зі Східної Європи. Канада також скоротила прийом іммігрантів, особливо несільськогосподарського профілю. Все ж у міжвоєнний період за усередненими даними із західноукраїнських земель та з осередків найбільшої концентрації політичних емігрантів у країнах Європи за океан переселилися досить значні контингенти українців: до Канади близько — 70 тис., до США — від 20 до 40 тис., до Аргентини — приблизно 50 тис., до Бразилії — 10 тис., до Парагваю, Уругваю та Венесуели разом — близько 10 тис.

Проти першої хвилі еміграції освітній рівень тих, хто виїхав за кордон у період між двома світовими війнами, був значно вищим. Завдяки цьому вони могли швидше адаптуватися в новому соціокультурному середовищі, стати повноцінними громадянами країн в'їзду. Це стосувалося й українських політичних емігрантів. Незважаючи на те, що початково вони не мали наміру довго затримуватися за кордоном, реальна ситуація змусила їх переглянути цю настанову й (хоч із запізненням) докладати активних зусиль для інтегрування в суспільства країн осідку. Адже в багатьох випадках ішлося про елементарне біологічне виживання цих людей. Тож міжвоєнні українські політичні емігранти мимоволі стали одним із джерел формування української діаспори, вплинули на збільшення її чисельності та підвищення її культурно-освітнього рівня й політичної свідомості, спричинилися до поширення ареалів розселення українців у зарубіжному світі.

Кінець Другої світової війни, її наслідки зумовили третю хвилю

масової української еміграції, майже винятково політичну. В роки німецької окупації великі контингенти українських юнаків і дівчат були вивезені до рейху як дармова робоча сила. Українці становили також значну частку радянських військовополонених, що утримувалися в Німеччині в концтаборах. Відомості, які доходили до них, переконували, що, незалежно від обставин полонення, практично кожному військовополоненому на батьківщині загрожували репресії.

Точних даних про загальну кількість усіх цих категорій українців не існує. За деякими відомостями, лише стосовно західнонімецького терену можна вести мову про цифру в майже 1 млн. осіб, хоча подеколи називається й інша цифра — близько 2 млн. Більш-менш достовірна статистика про українців у Німеччині почала вестися після того, як у листопаді 1945 р. на першому з'їзді української еміграції Західної Німеччини в Ашафенбурзі було створено її Центральне представництво (ЦПУЕ). У будь-якому випадку вже у перші повоєнні місяці основна маса українців, хоч і наражаючись на ризик зазнати репресій, усе ж повернулася на батьківщину. Вдома справдилися найгірші їхні передбачення. Майже 300 тис. із тих, хто повернувся, відразу ж, нібито за державну зраду, були відправлені у східні райони СРСР.

Тут доречно звернути увагу й на те, що ще 10 січня 1945 р. була ухвалена таємна Постанова ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», відповідно до якої з цих областей у східні та північні райони СРСР було депортовано кілька десятків тисяч українців. Новий етап депортації українського населення припадає на осінь 1947 р. коли на виконання постанови Ради Міністрів СРСР № 3214, від 10 вересня 1947 р. виселенню на спецпоселення підлягали *«родини учасників ОУН, пособники учасників ОУН та члени їхніх родин, куркулі-націоналісти та їхні родини»*. Затвердженим 3 жовтня «Планом заходів Міністерства внутрішніх справ СРСР по перевезенню спецпоселенців із західних областей УРСР»

передбачалося виселити 75 тис. чоловік. Проте невдовзі Міністерство держбезпеки СРСР збільшило цю цифру до 100 тис. На початку 1950-х рр. чисельність українців, виселених на спецпоселення, досягла близько 75 тис. чоловік.

Та частина українців, яка з політичних міркувань не повернулася на батьківщину, а залишилася в західних окупаційних зонах Німеччини, перебувала в таборах для біженців та переміщених осіб.

Згідно з даними ЦПУЕ, наприкінці 1946 р. на території Західної Німеччини проживало ще 177 тис. українців, зокрема в американській зоні —

104 тис., в англійській — 54 тис., у французькій — 9 тис. Найбільше скупчення українців зафіксовано в Баварії.

Протягом лише 1946-1947 рр. із Західної Німеччини виїхало близько 25 тис. чоловік, передусім до Англії, Бельгії та Франції. Незначна кількість українців віком до 40 років емігрувала в Бразилію, Венесуелу, Австралію і Канаду. Ці країни набирали тоді шахтарів, лісорубів, будівників, робітниць для текстильної промисловості. Українці прагнули до групового переселення, але реалізувати це бажання не було можливості. Згадані держави керувалися лише власними інтересами, котрі полягали в тому, щоб одержати молоду робочу силу.

Помітно зросла в останні роки існування СРСР еміграція до Ізраїлю. Тисячі осіб української національності в складі змішаних подружжів виїхали за ізраїльськими візами також до США, Канади, ряду інших країн через невдоволення своїм економічним і соціальним становищем, а інколи й із політичних мотивів. Деяка кількість українців, переважно із західних областей України, виїхала на постійне проживання в країни Заходу на запрошення родичів.

Виїзд із території вже незалежної України через різні, передусім соціально-економічні, причини в 1990-і рр. відносно великої кількості громадян на постійне проживання за кордон отримав назву четвертої

хвилі української еміграції.

З розпадом СРСР і утворенням на його просторах нових суверенних держав українські меншини, які проживали в цих країнах, перейшли на становище зарубіжних. Виникло, по суті, нове соціальне явище — так звана східна українська діаспора.

Міграційні процеси між новими незалежними державами набули нової якості. Зокрема, суттєво змінилися причини й мотиви міграції, кількісна наповненість і спрямованість міграційних потоків, віковий і професійний склад груп мігрантів тощо. На міграційні процеси значно більший вплив, ніж раніше, справляють етнічні й соціально-психологічні чинники.

Усього впродовж 1987-1996 рр. у країни так званого «старого» зарубіжжя емігрувало майже півмільйона жителів України, з них близько 260 тис. чоловік виїхало протягом 1992 - 1996 рр. Найбільше емігрантів попрямувало в Ізраїль — 290,4 тис., США — 100 тис. і Німеччину — 49,8 тис. До інших країн за цей час виїхало 56,5 тис. чоловік.

ТИПОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ДІАСПОРНИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ

З розпадом СРСР і утворенням на його колишній території нових суверенних держав відбулося не тільки різке збільшення чисельності української діаспори, а й досить значні якісні зміни в її середовищі.

Водночас постали непрості проблеми в науковому осмисленні феномена діаспори. Зокрема, з'ясувалося, що ознаки та критерії, якими описувалося поняття «українська діаспора», насправді повною мірою стосуються тільки поняття «західна українська діаспора» й не в усьому підходять для характеристики того, що отримало назву «*східна українська діаспора*». Так, західна діаспора впродовж проживання у відповідних країнах кількох поколінь українців розбудувала широку мережу власних етнічних організацій та установ, що створило й широкі можливості для

збереження української ідентичності й продовження свого існування власне як діаспори, незважаючи на свою майже суцільну інтегрованість у суспільне життя країн проживання.

Що ж до українців у країнах колишнього СРСР, то вони перейшли на становище зарубіжних практично неорганізованими. Це зумовило великі труднощі не тільки для їх етнічної самоідентифікації, а й для взаємодії з Україною. Адже забезпечення потреб та інтересів діаспори, а також її ефективна взаємодія з країною походження можуть бути забезпечені тільки на груповому рівні, тобто, коли громадські організації діаспори співпрацюють із відповідними громадськими чи державними організаціями та установами України.

Якщо проблема західної української діаспори полягає в збереженні етнічної ідентичності, то східної — передовсім у відродженні такої ідентичності.